

VALGA
TÕRVA
OTEPÄÄ

Aare Olander

VALGA,
TÕRVA
ja OTEPÄÄ
kadunud vaated

Toimetanud Marin Vinkel

Kujundanud Andres Tali

© Aare Olander ja Tänapäev, 2017

Fotod © Autorid, erakogud ja muuseumid (allikad täpsemalt raamatu lõpus)

ISBN 978-9949-85-230-7

Trükitud AS Printon trükikojas

www.tnp.ee

SISUKORD

<i>Sissejuhatus</i>	7
VALGA	11
üumber Jaani kiriku	16
Riia tänav – Konnaoja – Pudrumägi	32
Sepa piiripunkt – linavabrik	58
Puiestee tänav – Säde park	72
Kesk tänav	92
Vabaduse tänav – Kungla tänav – Säde maja	104
Kuperjanovi tänav – Linnapark	126
Vabaduse tänav – Isidori kirik – elevaatorid	142
Jaama puiestee – Valga jaam – Valka jaam	166
TÕRVA	193
Viljandi maantee – Tuulsi veski – linnavalitsus – turuplats	202
Tartu maantee – gümnaasium – Vanamõisa järv	234
Valga maantee – kirik-kammersaal – Riiska järv	282
OTEPÄÄ	305
Maarja kirik ja Linnamägi	310
Piiri ja Võru tänav	322
Turuplats ehk Lipuväljak	334
Valga maantee ja Pentagon	370
Koolitare ja Kopli tänav	376
Pühajärve tee ja pritsimaja	384
Puhkekodu ja Aedlinn	400
<i>Kirjandus</i>	411
<i>Tänavanimede register</i>	413
<i>Fotode allikad ja autorid</i>	415

SISSEJUHATUS

«Kadunud vaadete» sarja neljas raamat näitab kolme Valgamaa linna. Valga ise oli mõistagi juba esimese Valgamaa ehk 1783. aastal Katariina II korraldusel asutatud Valga kreisi keskuseks. Tolle Valgamaa 11 kihelkonnast kuuluvad 9 tänapäeval täies ulatuses Lätimaale, ülejäänud – Luke ja Härgmäe (Ērgeme) – poolenisti. Pärast Eesti ja Läti iseseisvumist pandi Tartu, Võru ja Viljandi maakondade 17 vallast kokku uus Valgamaa, sealpeale kuulus Valgamaale Viljandimaalt lahkunud Tõrva. Otepää oli sajandeid Tartumaa all, sai 1950. aastal Otepää rajooni keskuseks, läks 1959. aastal Elva rajooni alla ja ühendati Valgamaaga alles 1961. Ometigi on Tõrva ja Otepää ajaloo palju ühist. Mõlema külje all asus tuhat aastat tagasi muinaslinnus. Mõlemad asutati tsaar Aleksander II ajal kohaliku mõisniku soovil mõisakõrtsi juurde. Mõlemad said aleviks 1921–1922 ja linnaks järgnevail vabariigi aastail. Mõlemad kogusid 1930-ndail tuntust suvituslinnana. Mõlemad jäid ilma raudteest ja pidasid muu maailmaga ühendust Puka jaama kaudu (kuni Palupera oli veel pooljaam). Mõlemad põlesid poolenisti maha 1944. a hilissuvel Saksa armee lahkumisel. Mõlemad olid 1950–1959 rajoonikeskuseks. Mõlemad kuuluvad praegu Eesti kaunimate väikelinnade hulka. Nii on ka raamatus mõlemale võrdselt tähelepanu pööratud. Raamatu 800 fotost kujutavad Valgat 361, Tõrvat 219 ja Otepääd 220.

Vanimad Valga linna kujutavad fotod on teada 1880-ndaist. Üks neist (foto 81) on klassikaline Valga vaade Pudrumäelt, teised on seotud tuletõrjajate tegemistega, samuti on 1889–1890 jäädvustatud tollal just valminud raudtee ehitised. Rikkalik valik Valga XX sajandi I poole vaateid leidub Valga Muuseumis. 1960–1961 on suure osa Valga hooneid (sh ka ajale jalgu jäänuid) detailselt pildistanud Benno Pippar, kelle ligi 300 fotot kuuluvad samuti Valga Muuseumile.

Tõrva vanimaid vaateid näeb 1900-ndate alguse postkaartidel. Rikkalik ja üksikasjalikult kirjeldatud kogu Tõrva vanadest fotodest on hoiul Helme Koduloomuuseumis,

üksikuid huvitavaid kaadreid nii vanemast kui uuemast ajast võib leida suuremates muuseumides ning Filmi- ja Ajalooarhiivis. Kahjuks ei jõudnud autor lähemalt tutvuda Hillar-Jüri Villemsoni rikkaliku Tõrva vaadete koguga.

Otepää vaadete suurim kogu asub ilmselt Otepää Gümnaasiumi muuseumis, millele 1960-ndail pani aluse koolidirektor Heino Mägi. Olulise osa sellest moodustavad tema enda tehtud fotod, mis Benno Pippiari Valga vaadetega võrreldes on enamasti meeleeolukamad.

Teose ülesehitus ja koostamispõhimõtted on sarnased «Kadunud vaadete» Tallinna, Tartu ja Viljandi raamatutele. Valga ringkäik algab tiiruga ümber Jaani kiriku, kulgeb mööda Riia ja Raja tänavat Pudrumäele, edasi Sepa tänava piiripunktist Säde parki, siit mööda Kesk ja Võidu tänavaid Kungla tänavani ning tagasi Säde majani, mööda Kuperjanovi tänavat Linnaparki, üle turu ja ümber kunagiste elevaatorite raudteejaama. Teekond lõpeb Lätimaal kunagise Valka jaama juures. Ülejäänud Valka linn, nagu ka Valga kaugemad ja uuemad linnaosad (Puraküla, Pilpaküla, Priimetsa) jäävad raamatust välja, seda nii ajaloolise materjali kui ruumi puudusel. Tõrva teekond jaguneb kolme ossa, mööda kolme peatänavat: algul Viljandi, siis Tartu ja lõpuks Valga suunas. Välja on jäänud Tantsu- ja Linnamägi ning KEKi kvartalid. Otepää vaated algavad kaugemalt kirikule ja Linnamäele ning sealtpoolt linnale, teevad ringi ümber turuplatsi ehk Lipuväljaku, edasi Tehvandi ning gümnaasiumi kaudu tagasi Lipuväljakuni ja Pühajärve teed mööda Aedlinna.

Üle-eestilistest arhiividest ja muuseumidest pärit fotode juurest leiab täpsed allika- viited. Ülejäänud fotode juures on esitatud allika või autori nimi. Fotod on dateeritud nii täpselt kui võimalik, lähtudes nii konkreetse foto arhiivianndmetest, postitempli kuupäevast kui raamatu autori hinnangust. Nüüdisaegsed fotod on autor teinud 2012. a juulist kuni 2017. a juulini. Omaaegse võttepunkti täpset tabamist pole eraldi eesmärgiks seatud, pigem on üritatud kokku viia sama motiivi eri aegadel kujutavad fotod.

Kõigi kolme linna kohta on raamatus üks üksikasjalik kaart. Esikaane siseküljel olev väljavõte nõukogude armee kindralstaabi kaardist (autori kogu) näitab Valgat 1984. aasta seisuga. Tõrvat esindab «Tõrva linna ehistise plaan ja planeerimise kava» (lk 194–195, Riigiarhiiv ERA.T-6.3.1790), mille on kinnitanud teedeminister 15.7.1930. See kajastab küll rohkem soovitud kui tegelikkust, on aga oma detailsuses ometi asendamatu. Otepääst enne 1944. aasta hävingut annab parima ülevaate 1942 või 1943 koostatud «Ortsplan Otepää» (tagakaane siseküljel, Riigiarhiiv ERA.T-6.5.106). Tänavanimede juures on lugejale abiks register raamatu lõpus, kus on esitatud fotodel jäädvustatud tänapäeva tänavad, nende varem pikemalt kasutusel olnud nimed ja

fotode numbrid. Raamatu tekstides on kasutatud nii tänapäeva kui vana aja nimesid, olenevalt kontekstist üht või teist eelistades.

Kõigi kolme linna ajalugu on kirjasõnas rohkesti käsitletud, olgugi et kapitaalset monograafiat pole neist ühegi kohta siiani kokku pandud. Detailide poolest ammen-
damatud on Valga Muuseumi aastaraamatud, eeskätt Mari Juzari kirjutised. Hea ülevaate linna elust ja sündmustest 1900–1999 annavad Arved Duvini koostatud kaks «Valga linna kroonikaraamatut». Tõrva arengust annab üksikasjaliku ülevaate Helgi Teenurme isiklikele meenutustele tuginev «Lehekülgi Tõrva ajaloo». Varasema aja arhiivmaterjale koondab Heino Rossi «Helme-Tõrva ajaloo». Otepää on trüki-
kirjanduse poolest vaeslapse osas, see-eest leidub gümnaasiumi muuseumis rikkalikult käsikirjalist materjali. Eelkõige olgu märgitud Madis Raju kaks mahukat käsikirja, millest üks kirjeldab alevi eluolu 1920-ndate lõpul 12-aastase koolipoisi silme läbi, teine esitleb tänavate kaupa Otepää majasid, nii nagu need koolipoisile tollest ajast olid meelde jäänud. Koolimuuseumi asutaja Heino Mägi on ise kirja pannud linna ajaloo kroonika ja asutuste arengulood ning algatanud õpilasi kodu-uurimisele. Nii on valminud õpilaste kirjatööd Otepää tänavanimedest, 1926. a juulis ja 1944. a augustis hävinud majadest ning palju muud.

Raamat Valgamaast poleks mõeldav Valgamaa inimeste abita. Valga Muuseumi rikkaliku fotokogu aitasid kättesaadavaks teha Marju Rebane ja Priit Riemann. Tõrva vanadest fotodest tublisti üle poole on pärit Helme Koduloomuuseumist, need on skaneeritud muuseumi perenaise Hilma Karu lahkelt loal. Tema asjakohased selgitused aitasid üles leida pildidel kujutatud kohad praeguses Tõrvas ja kirja panna kommentaarid pildidel kujutatud kohta. Tõrva kirik-kammersaali ukсед avas ja põhjalikke selgitusi jagas Ilmar Kõverik. Täna neid kõiki lahke abi eest. Suur tänu samuti Otepää Gümnaasiumi õpetajale Kaja Rauale, kelle lahkelt kaasabil sain koolimuuseumis tutvuda Heino Mägi ja tema õpilaste pärandiga ning kogu raamatule vajaliku materjali skaneerida-kopeerida. Taas kord olgu tänatud alalised koostööpartnerid: Filmiarhiiv, Ajalooarhiiv, Eesti Rahva Muuseum, Ajaloomuuseum, Arhitektuurimuuseum, Spordi- ja Olümpiamuuseum, Kirjandusmuuseum, esmakordselt ka Tuletõrjemuuseum ja Juhan Liivi Muuseum. Tänu ja tähelepanu väärrib Vahur Puik ja tema Ajapaik – portaal, mis võimaldab mõnusasti otsida ja sorteerida erinevate asutuste poolt Eesti Muuseumide Veebivärvasse muis.ee üles pandud pilte ja annab tihti ka vihje, kust üht või teist vaadet tänapäeval leida võib. Küll aga ei saa seekord kiita ilma, mis vaid 2016. a novembris võimaldas talvepealinnas teha selle tiitli väärilisi pilte.

Riia linna võlaraamatuse on 1286. aastal kantud Johannes Clericus de Walco ja Johannes Stedinc de Walko nimed. Need kaks sissekannet on esimesteks teadaolevateks tunnistusteks Valga asula olemasolust. Juba tollal oli tegu piiriasulaga – mööda Pedeli jõge ja Konnaoja kulges Sakala ja Ugandi ehk Mõõgavendade ordu ning Tartu piiskopi valduste piir. Siin hargnesid kaubateed Riia, Tartu, Pihkva ja Viljandi suunas. Siin Liivimaa keskel, neutraalses kindlustamata asulas oli XIV–XVI sajandil võimuesindajail sobiv paik kokku tulla ja nõu pidada. Asula tollase väljanägemise kohta midagi teada ei ole, peale selle, et mingit suuremat kindlust ega linnamüüri siin polnud. Asula keskpunktiks oli turg kolmnurksel platsil praeguse kiriku kohal. Platsilt said alguse kolm teed: itta mööda nüüdse Kesk tänava sihti, läände, peatse käänuga põhja poole mööda praeguseid Riia ja Raja tänavat ning edelasse mööda nüüdset Sepa tänavat.

Nagu säilinud ajalookroonikatest võib järeldada, hävis asula XIII–XVI sajandil korduvalt, nii ka Liivi sõjas. 1582. aastal Poola valdusse läinud Lõuna-Eesti alad olid jäänud üsna inimtühjaks. Seetõttu otsustas kuningas Stefan Bathory anda Valgale 1584. aastal linnaõigused, meelitamaks siia ümberasujaid Poolast ja Saksamaalt. Kuid rahuaega ei jätkunud kauaks. XVII sajand algas Poola-Rootsi sõjaga, mis laastas maad ligi 30 aastat. 1650-ndail sõda jätkus, nüüd ka Venemaa osalusel. Uued hädad tõi 1700. aastal puhkenud Põhjasõda. Valga linn hävitati 1702 ja taas 1708, aga sellestki polnud vähe – viimases suures katkuepideemias 1710–1711 surid ligi pooled Liivimaa elanikest.

XVIII sajandil Valga linn tasapisi kosus. Meessoost elanike arv ületas sajandi keskel 300 (naisi tollal üle ei loetud). 1783. aastal sai Valgast kreisilinn ja siitpeale sai linna areng uue hoo. 1783–1786 valmis Riia tänaval kreisiametite hoone (fotod 45–47), 1787 pandi turuplatsil nurgakivi uuele kirikule ning kirikuga koos pandi püsti pisike kabel (fotod 42–44). 1788 projekteeriti kirikust üle tee kreiskooli hoone

(fotod 3–4 ja 13–14). Need olidki Valga linna esimesed kivimajad. Mõneks ajaks saabus taas vaikus. 1800–1826 ei valminud linnas ühtki uut hoonet, üksnes Jaani kirik sai 1816. aastal lõpuks pühitsetud. Linna piiriks läänes oli Konnaoja, põhjas Pedeli jõgi, idas Pipraoja ja selle taga linnasarasesse kuuluv mets. Lõuna ja kagu poole jäid linnakodanike nöörijaadest kujunenud pisimõisad. Valgas tegutses kaks käsitööstusnõuet – rätsepad ja kingsepad, ühtki nimetamisväärset tööstusettevõtet kuni 1880-ndateni linnas ei olnud.

Järsu pöörde Valga arengusse tõi raudtee. 1886. a mais algas Riia-Pihkva raudtee ehitus. Liiklus haruteel Valgast Tartusse avati 1887. aasta lõpul, päris valmis koos kõigi peatustega sai liin 1889. a juuliks. 1896. aastal rajati kitsarööpmeline raudtee Valgast Pärnusse. Raudtee juurde asutati 1890. aastal töökojad, millest sai peagi Valga tööstuse lipulaev (1914. aastal ligi 500 töölisi, fotod 349–350). Konnaoja ääres hakkas tööle kaasaegne õllevabrik (fotod 54–56). 1896. aastal rajati linavabrik, 1898 kroonu viinaladu (fotod 320–325), 1900 raudteeliiprite immutustehas, 1908 tellisetehas, 1909 tapamaja ning 1914 elektrijaam. Linnaelanike arv kasvas 1816. aasta 1600-lt 1913. aastal 16 000-ni. Valga oli saanud suuruselt viiendaks linnaks Eestis. Kesklinna ja raudteejaama vaheline ala täitis uute elamutega, Pihkva (praegu Vabaduse) tänavast sai uus äritänav. 1911. aastal kolis turg Jaani kiriku ümbert enam-vähem praegusele kohale Isidori kiriku juurde. Nii Moskva (Kesk-) kui Pihkva tänavate äärde kerkis mitmeid esinduslikke hooneid, mis tänapäevalgi kujundavad Valga kesklinna ilmet.

Veel järsemaks osutus Valga kiire arengu lõpp. 1919. a veebruaris algas siin iseseisva Eesti Vabariigi ülesehitamine. Pärast pikki vaidlusi Eesti ja Läti vahel pani riigipiiri paika Briti kindral Stephen George Tallents. Piir hakkas kehtima ööl vastu 18. juulit 1920. Valga linna piir oli Eesti poolele soodne, lätlastele jäi 1904 hektarist 234 – Luke kirik ja eeslinn, Pudrumägi ja Valga kitsarööpmeline jaam. Majanduslik aktiivsus piirilinnas kahanes, elanike arv vähenes 1940. aastaks 10 400-ni. Ehitustegevus oli vabariigi aastail tagasihoidlik. Suurematest hoonetest valmisid saun Aia 19 (fotod 140–142), koolimaja Lembitu 2 ja lastekodu Kungla 37 (fotod 262–263). Peatänavate (Moskva ja Pihkva, mis 1924. a veebruaris nimetati ümber Kesk ja Vabaduse) väljanägemises rongijaamast kuni Ramsi veskini muutusid üksnes kauplusesildid.

Teises maailmasõjas sai Valga parasjagu kannatada. Raudteejaama ja postkontori kõrval hävisid Kesk tänava lõunakülg ja veel mitu kesklinna kvartalit. Teised suuremad kivihooned kesklinnas seisid pärast taastamistöid siiski endises paigas enam-vähem endisel kujul. Järgnevatel kümnenditel jäi ajalooline hoonestus puutumata kahest üsna radikaalsest generaalplaanist (1954 Anton Soans ja 1970 Victoria Tallo) – mõlemad

jäid valdavas osas ellu viimata. Kesk tänavast sai kena puiestee, Säde pargi serva rajati 1965–1967 modernistlik kultuurimaja (fotod 181–182). Sellest kiriku poole kerkis 1960-ndate algul Kesk tänava äärde 3–4-korruselisi ning sealt edasi Sepa ja Uue tänava vahele, õmblusvabriku uute korpuste ümber terve kvartal viiekorruselisi tüüpelamuid. Suurimaks nõukogude aja rajatiseks kesklinna piiril kujunes 1950–1970 järk-järgult püstitatud jõusöödatehas oma 4 elevaatoriga, mis võttis kahel pool Võru tänava algust enda alla kaks kvartalit. Neist idapoolse kolmnurga ehitised Võru ja Võidu (endise Pihkva, nüüd Vabaduse) tänavate ning raudtee vahel püstitati 1965. aastal likvideeritud luteri ehk läti kalmistu alale.

Viimase 25 aasta muutused Valga keskkonnas on olnud vastuolulised. Enamik silmapaistvamaid hooneid on kenasti korda tehtud, olgu raudteejaam, Säde ning teised Vabaduse ja Kesk tänava suuremad majad, poole sajandi vanune kultuurimaja koos Zenckeri villaga, hotell Metsis jt. Samas seisavad kasutuseta Ramsi veski, kreisiasutuste maja, hotell Euroopa ning mitmed puithooned. Kolm suurimat uusehitist kesklinna alal on kolm kaubanduskeskust: Selver kunagise veinitehase kohal, Rimi selle vastas üle Raja tänava ning Maxima jõusöödatehase asemel kunagise kalmistu kohal.

1: u 1928, Eesti Kirjandusmuuseum, Album 32-27

1

Valga kesklinn, vaade kirdest. Diagonaalselt kulgeb vasakult paremale Vabaduse tänav, lõppedes ristmikul, kust allapoole suundub Kuperjanovi ja üles Kesk tänav. Viimane lõpeb Jaani kiriku juures, jätkudes kirikust vasakule Sepa ja paremale Riia tänavana. Säde maja õuel on näha hoolitsetud parki pingiridade ja kõlakojaga. Paralleelselt pildi allservaga kulgeb tollane Jaan Poska, nüüd Ernst Enno tänav. Sellega risti paistab pildi keskel Kungla tänav. Staadion poeplast ja tütarlaste gümnaasiumide vahel Pipraoja orus on veel rajamata. All vasakul paistavad kaks tumedat nelinurka – luteri ja õigeusu kalmistud, nende kõrval turuplats ja Isidori kirik. Tänapäeval kulgeb Jaama puistee otse üle luteri kalmistu.

2: u 1910, Eesti Ajaloomuuseum, N5644-151, Jaan Kristin

2

Jaani kiriku ehitus Valga iidse turuplatsil algas 1787. aastal ja lõppes sisseõnnistamisega 3. septembril 1816. 1729. aastast oli samal kohal seisnud väike puukirik. Turg tegutses kiriku ümber turupäevadel (esmaspäeviti ja neljapäeviti), samuti kaheksa aasta-laada ajal kuni 31. märtsini 1911, mil sai valmis uus turuplats praegusel asukohal Pihkva (Vabaduse) tänava lõpus. Fotol 2 tundub turuplats juba lõplikult üle viidud olevat.

3-4

Otse kiriku sissepääsu vastas asub teine silmapaistev XVIII sajandi ehitis – koolimaja, valminud 1795. XX sajandil on hoonet mitu korda ümber ehitatud. Siin on töötanud kreiskool, linnakool, gümnaasium, naiskutsekool, Arve- ja Plaanindustehnikum (1950–1958, 1955. aastast nimega Statistikaehitus). 1966. aastast kuulub maja muusikakoolile. Koolimajast paremal paistev kahekordne puumaja on pärit 1899. aastast ja on alles praeguseni.

3: u 1913, Eesti Ajaloomuseum, N5637-20, Jaan Kristin

4: 17.2.2017, AO

5: u 1902, Valga Muuseum, 2839-21

6: u 1955, Valga Muuseum, 2839-11, Aleksander Saks

7: 6.1986, Valga Muuseum, 2376, Aleksander Saks

5-8

Vaade Jaani kiriku tornist ida suunas Kesk tänavale (22. aprillist 1960, st Iljiti 90. sünniaastapäevast saadik Lenini tänav). Kõigil fotodel on näha viilkatusega Kesk 7 (nüüd 18) ja kahe külgrisaliidiga Kesk 9 (nüüd 16). Mõlemad majad on sellisena pärit 1880-ndaist, need on ehitanud N. von Grothe. Peale mitmesuguste kaupluste asus vasakpoolses majas pikemat aega õlleladu, parempoolne kuulus aga vabariigi ajal Kaitseliidule. ENSV ajal asus majas Valga rajooni sidesõlm (postkontor). Fotodel 5 ja 6 on näha täies pikkuses Kesk tänava 1944. aastal hävinud lõunakül. Alles on vana apteegimaja (Rückeri apteek, foto 11) Kesk 4 pildi paremas nurgas, mis läks lammutamisele 1962. aastal. Fotol 8 jõuab kirikusse maailmasõjas 20. juulil 1917 hukkunud lenduri Jaan Mahlapuu matuserongkäik. Esimene eestlasest õhuäss, Riia aukodanik maeti Luke kalmistule.

8: 2.7.1917, Eesti Filmiarhiiv, a-17-37

9: u 1900, Valga Muuseum, 1001-5

10: 30.12.2014, AO

9-12

Fotol 9 kulgeb pritsimeeste rongkäik Moskva tänavalt Sepa tänavale. Paremalt paistab poemaja Moskva 2, kus läbi aastakümnete müüdi nii riidekaupu kui liha, vabariigi ajal ka raamatuid ja kirjatarbeid. Hoone kadus 1962. aastal, foto 12 on tehtud viimasel aastal enne lammutamist. Selsamal 1962. aastal lammutati ka naabermaja – vana Rükkeri apteek Moskva 4 (foto 11).

11: 29.10.1960, Valga Muuseum, 838-3, Benno Pippar

12: 29.10.1960, Valga Muuseum, 838-5, Benno Pippar

13: 1920-ndad, Valga Muuseum, 405-1

14: 16.2.2017, AO

13-16

Vaated kiriku eest Moskva (Kesk) tänavale. Fotodel 13–14 vasakul on näha kunagine kreiskool. Koolimajast vasakul (foto 13) aadressil Moskva 1 asus kauplus, 1747–1849 oli aga samal kohal pisike puust raekojahoone. Kauplus paistab lähemalt fotodel 19 ja 20.